

КОНТРАСТИВІСТИКА І НАЦІОНАЛЬНО-МОВНА КАРТИНА СВІТУ

МАСКУЛІНОЦЕНТРИЗМ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ: ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ

АРХАНГЕЛЬСЬКА Т. О.

Університет імені Ф. Палацького в Оломоуці

Антропоцентрична парадигма є сьогодні визначальною в наукових дослідженнях, зокрема й мовознавчих. Звернення до всебічного вивчення людини в мові, взаємодії мовних та позамовних чинників формування образу людини в мовній картині світу стимулювало дослідження мови з погляду відображення в ній соцікультурної статі людини (гендеру). Лінгвістична гендерологія, бурхливий розвиток якої спостерігаємо останнім часом, проходить період свого становлення: з'являються численні праці, які, з одного боку, позначені значним впливом феміністської ідеології, з другого, – неупередженим поглядом на мову й відображення в ній складної взаємодії лінгвальних, соціальних, культурних, національних чинників з огляду на структуру в ній мовного образу чоловіка та жінки; формується методологія цієї науки, визначаються засади зіставного аналізу цього явища у споріднених та неспоріднених мовах (М. Карватовська, Й. Шпира-Козловська, К. Клошінська, К. Завільська, А. Сенчківська, А. Кемпінська, М. Вархол-Шлоттманн, Я. Пузиренко, А. Кириліна).

Образ чоловіка та жінки в мові формується в системі координат мовного андроцентризму [10, с. 3–25] або маскуліноцентризму. Ці терміни в мовознавстві вживаються паралельно, проте перевагу першому надають О. Горошко, А. Кириліна, Н. Миронова, С. Гришак та ін., другому – О. Карпенко, Н. Арефієва, К. Залєвська, С. Кульбіда, А. Архангельська, зокрема й польські вчені Р. Токарський, М. Карватовська, Й. Шпира-Козловська. Вчені доводять, що домінування маскулінного є фактом об'єктивним і незаперечним, хоча й знаходить у різних мовах частково спільні, частково різні вияви. А. Кириліна, Н. Григорів та інші навіть висувають припущення про неоднакову міру андроцентричності мов, проте інші дослідники не знаходять для цього вагомих підстав (А. Архангельська).

Метою статті є вивчення виявів маскуліноцентризму на лексико-граматичному матеріалі польської та української мов; завданням – з'ясувати міру маскуліноцентричності зіставляваних мов.

Як і в інших слов'янських мовах, розрізнення за родо-статевою ознакою спостерігаємо на рівні найдавніших термінів спорідненості без виразного домінування чоловічого чинника. Гетеронімічні назви є симетричними в досліджуваних мовах: *ojciec–matka, brat–siostra, dziadek–babcia, wuj–ciocia, syn–córka, ojczym–macocha, pasierbica–pasunek* / *батько–мати, дід–баба, брат–сестра*. Тенденція до вторинного формального вираження семантики жіночого роду і жіночої статі бере свій початок у системі периферійних назв

спорідненості і свояцтва (як кривної, так і некривної), причому регулярно у слов'янських мовах стає демаскулінізм фемінативів словотвірного характеру: *bratanek* “syn brata” → *bratanica* (*bratanka* daw.) “córka brata”, *brat* → *bratowa* “żona brata”, *siostrzeniec* → *siostrzenica* (*siostrzeniczka*), *stryjek*, *stryj* → *stryjenka*, *syn* → *synowa*, *teść* → *teściowa*, укр. *брат* → *братова* (*братиха*), *швагрова*, *дядько-дядина*. Творення родинних назв у протилежному напрямку як виняткове у слов'янських мовах представлено в назвах: *wdowa* → *wdowiec*, *chrzestny* → *chrzestna*, *kuma* → *kum* / *кума* → *кум*, *cycida* → *cycid* [10].

Виразним демаскулінізм напрям творення фемінативів є й у системі польських і українських антропонімів. Найдавнішими корелятивними парами вважаються жіночі назви язичницьких божеств, утворених від чоловічих: *Perun* – *Perperuna*, *Żywie* – *Siwa* (*Żywa*, *Żywia*) / *Лель* (*Полель*) → *Леля*, *Див* → *Дива*. Водночас система власних імен “земних” людей свідчить про вияви як гетеронімічної диференціації чоловічих і жіночих язичницьких імен *Dąb*, *Ślawoj*, *Nażyr* / *Кий*, *Вовк*, *Гавран*; *Milada*, *Damroka* (*Damroca*, *Dąbroca*), *Bogna*, *Dąbrówka* / *Калина*, *Некраса*, *Лубідь*, так і словотвірної. У межах загальної тенденції спільнослов'янських композитних імен до творення жіночих антропонімів від чоловічих за допомогою форманта – а: *Mirosław* → *Mirosława*, *Bogdał* → *Bogdała*, *Ścibor* → *Ścibora*, *Ślawomir*, *Ślawomiar* → *Ślawomira* / *Ярослав* → *Ярослава*, *Броніслав* → *Броніслава*. У старопольській мові поширеними були *Tomir* → *Tomira*, *Mszczuj* → *Mszczuj*, *Szczęsny* → *Szczęsna*, *Łekomir*, *Nieluba* → *Nielubiec*. Демаскуліна домінанта далі простежується в обох мовах і в системі християнських імен: виняток становить чоловіче ім'я *Marian*, утворене від жіночого *Maria*, що пояснюється маріанським культом. В інших прикладах вектор творення жіночих імен – відмаскулінізм: *Jan* → *Janina*, *Paulin* → *Paulina*, *Aleksander* → *Aleksandra* // *Виктор* → *Викторія*, *Василь* → *Василина*.

У часи середньовіччя жінка традиційно ідентифікувалася через ім'я чоловіка: дружина – через власне ім'я свого чоловіка за допомогою суфікса присвійності -owa, -ina / -иха, -к: *Rejak* → *Rejakowa*, *Grzegorzycyk* → *Grzegorzycykowa*, *Puzyn* → *Puzynina*, *Kozub* → *Kozubina* // *Стоян* → *Стояниха*, *Сільчук* → *Сільчучка*. Загалом і прізвища самих чоловіків головним чином утворювалися в польській (як і в інших слов'янських мовах) від чоловічого власного імені – більшість таких імен є питомо андронімами на позначення сина свого батька *Jurkowicz*, *Klemesiewicz* / *Іваненко*, *Петренчук*. Однак польський дослідник Я. Бистронь пише: “У часі, коли прізвища встановлювалися, досить часто траплялося, що діти одержували прізвище від матері, коли батько рано помер, коли чоловік “приженювався” до маєтку і стояв наче на другому плані і, нарешті, якщо дружина перевищувала чоловіка як індивідуальність” [1, с. 64].

Маскуліна домінанта спостерігається і в ідентифікації жінки через назву чоловіка за професією, родом діяльності, соціальним статусом (у польській мові така ідентифікація здійснювалася в межах назв чоловіків, які мали вищий соціальний статус): *wojewoda* → *wojewodzina* daw. “żona wojewody”, *hrabia* → *hrabina* “żona hrabiego”, *król* → *królowa* “żona króla; też: tytuł tej monarchini”, *monarcha* → *monarchini* “żona monarchy”, і лише в деяких випадках такі пари

утворювалися від назв за професією та родом діяльності представників нижчих шарів суспільства: *szynkarz* daw. “właściciel szynku” → *szynkarka* daw. “żona szynkarza”, *górnik* → *górniczka* “żona górnika”, *gazda* → *gądzina* (*gądzinka*) “żona gazdy”, *aptekarz* → *aptekarzowa* daw. “żona aptekarza”, в українській – незалежно від статусу: *король* → *королева*, *генерал* → *генеральша*, *коваль* → *ковалиха*, *бондар* → *бондариха*, *солдат* → *солдатка*.

У польській та українській мовах незаміжня несамотійна дочка ідентифікувалася через прізвище або власне ім'я батька: *Szewczyk* → *Szewczykówna*, *Gaworczyk* → *Gaworczykówna*, *Kotulan* → *Kotulanka*, *Adamczyk* → *Adamczykówna*, *Michał* → *Michałanka*, *Kazio* → *Kaziowa* / *Ярославна*, *Михайленківна*. Несамотійні неодружені сини в польській мові отримували назву за високим соціальним статусом батька: *carewicz* “syn cara”, *cesarzewicz* “syn cesarza”, *hrabicz* “syn hrabiego”, *królewicz* “syn króla”. Такі назви, найімовірніше, корелюють із назвами дітей по батькові. Відомий український мовознавець Василь Сімович пише, що звичай іменувати дітей по батькові “колись ... був і в чехів, і в поляків, і в сербів – та згодом пропав” [9, с. 1]. Загальна тенденція отримання дочкою або сином патроніма по батькові порушувалася у виняткових випадках: якщо по смерті чоловіка мати залишалася головою родини, або якщо дитина народжувалася поза шлюбом.

Назва цілої родини теж мала демаскуліне походження, хоча в польській мові така назва утворювалася переважно від власного імені чоловіка як голови родини: *Romkowie*, *Markowie* (М. Карватовська та Й. Шпира-Козловська звертають увагу на те, що подібна назва є неможливою від жіночого імені [3, с. 29]); від прізвища чоловіка в подружжі: *Chmieleński* → *Chmieleńscy*, *Lewicki* → *Lewiccy*, *Banasiewicz* → *Banasiewiczowie* (зауважимо, що родинна назва оформлена чоловічим родо-особовим формантом –*cy* або –*owie*); від назви чоловіка за професією, родом діяльності і соціальним статусом: *burmistrzostwo* “burmistrz z żoną”, *chorążostwo* “chorąży z żoną”, *leśniczostwo* “leśniczy z żoną”. У сучасній польській мові назва родини традиційно утворюється від чоловічої назви за більш сучасними професіями та родами занять: *doktorostwo* “doktor z żoną”, *inżynierostwo* “inżynier z żoną”, *profesorostwo*, *profesorstwo* “profesor z żoną”. Із цього приводу Р. Герберт і Б. Никель-Герберт зауважують: якщо носієм престижної професії в родині є жінка, то вживання назви *profesorostwo* (позначає лише чоловіка-професора з дружиною) є некоректним: слід сказати, що це *pani profesor Wójcik z mężem* [2, с. 31]. В українській мові назва цілої родини утворювалася від прізвища чоловіка: родина *Петренків* (*Петренко*), родина *Хутрих* (*Хутрий*).

Інші назви міри спорідненості і свояцтва (О. О. Тараненко на позначення таких понять уживає термін еліптична двоїна, або шлюбна двоїна [10, с. 21]) виявляють у мовах, що зіставляються, виразну чоловічу домінанту. У польській мові спільна назва батьків *rodzice* походить від *rodzic* + *rodziczka*, в українській *батьки* = *батько* + *мати*. На відміну від української, в польській мові назви предків у другому поколінні мають ширший спектр: *dziadkowie* = *dziadek* + *babcia* (а не *babciewie*), так само і назви близьких родичів: *wujowstwo* = *wujek* + *ciocia* (а не *ciotowstwo*), *stryjowstwo* = *stryj* + *stryjenka* (а не *stryjenkowstwo*), *szwagierstwo* = *szwagier* + *szwagierka* (а не *szwagierkowstwo*), *bratowstwo* = *brat* z

żoną, *szwagrowstwo* = siostra z mężem (a nie *siostrówstwo*). Домінування чоловічого як препозитивного спостерігаємо і в стійких словосполученнях типу *батько-мати, брат-і-сестра* (назва квітки), а в польській мові – *dziad i baba, król i królowa, brat i siostra*.

У системі позначень чоловіка і жінки за професією чи родом діяльності спостерігаємо в зіставлюваних мовах як симетричні, так і асиметричні явища. Частина назв за професією в постпатріархальних слов'янських суспільствах закріпилася лише за чоловіками: *cegielnik* “robotnik wyrabiający cegły”, *kamasznik* daw., *cholewkarz* “rzemieślnik wyrabiający cholewki”, *kolodziej* “rzemieślnik zajmujący się wyrobem wozów i części do wozów”, *platnerz* “od średniowiecza do XVIII w.: rzemieślnik wyrabiający metalowe zbroje, tarcze i hełmy, a także białą broń”, укр. *кожум'яка, чинбар, лимар, колій, коновал, м'ясник*, або лише за жінками: *bielizniarka* daw. “kobieta szyjąca bieliznę”, *cerowaczka* “kobieta zajmująca się cerowaniem odzieży”; “robotnica wykańczająca tkaniny fabryczne”, *dójka* pot. “kobieta dojąca krowy”, укр. *ткаля, праля, покоївка, вишивальниця*. На позначення жінки за професією, родом діяльності використовувалися або вже наявні назви андронімічного типу: *kupcowa* 1. daw. “kobieta zajmująca się handlem”; 2. daw. “żona kupca”, *stróżka* 1) daw. “kobieta stróż”; 2) daw. “żona dozorczy domu”, *górniczka* 1) “żona górnika”; 2) “kobieta pracująca w kopalni”, укр. *шинкарка* – 1) “дружина шинкаря”; 2. “власниця шинку”; *поштарка* 1. “дружина поштаря”; 2) “жінка-поштар; листоноша”, або ж утворювалися нові шляхом додавання фемінізувального форманта до чоловічої родо-особової назви. За наявності однакової кількості фемінізувальних формантів (14 у кожній з мов) на позначення жінки за професією, родом діяльності, соціальним статусом найчастіше використовуються і в польській мові, і в українській мові суфікси *-ka*: *akuszer* – *akuszerka*, *grafik* – *graficzka*, *poeta* – *poetka* / *aktor* – *aktorka*, *wчитель* – *wчителька*, в українській – *-иц(я)*: *працівник* – *працівниця*, *вальцювальник* – *вальцювальниця*, в польській – *-yni (-ini)*: *krojczy* – *krojczyni*, *fechmistrz* – *fechmistrzyni*, *skoczek* – *skoczkini* (суфікс *-ин(я)*), донедавна непродуктивний в українській мові, останнім часом використовується в мові ЗМІ як фемінізувальний – *продавчиня, членкиня* і под.), у польській також і *-a*: *kapielowy* – *kapielowa*, *drużynowy* – *drużynowa*, *meliniarz* – *meliniara*. За підрахунками М. Федотової, в українській мові в назвах за професією корелятивні пари творяться в 68,8%, у польській – у 44 % випадків [11].

Водночас і в польській, і в українській мові досить стійкою є тенденція до маскулінізації – найменування особи жіночої статі за професією, родом діяльності, соціальним статусом чоловічим родо-особовим іменником: пол. *agrotechnik, dziekan, profesor, rektor, chirurg*, укр. *монограф, кардіохірург, доцент, кандидат наук, архітектор*. Однією з причин маскулінізації, крім інших, є нетотожність семантичного обсягу деяких чоловічих і жіночих родо-особових назв, зокрема й наявність стилістичних розбіжностей: *profesor* 1) “tytuł naukowy nadawany samodzielniemu pracownikowi wyższej uczelni lub instytutu naukowego; też: osoba mająca ten tytuł”; 2) “zwyczajowo: o nauczycielu szkoły średniej” ↔ *profesorka* pot. “nauczycielka szkoły średniej”; *przekupień* daw. “człowiek trudniący się drobnym handlem” ↔ *przekupka* 1) “kobieta trudniąca się

drobnym handlem” 2) pot. “o kłótlivej kobiecie lub o takiej, która dużo i głośno mówi”, укр. *математик* “спеціаліст у галузі математики, вчений; викладач математики” ↔ *математичка* розм. “студентка математичного факультету; вчителька, викладач математики” (але не вчений); *професіонал* “прекрасний спеціаліст, знавець своєї справи” ↔ *професіоналка* “повія”.

Зазначимо, що в польському суспільстві перед другою світовою війною мала місце активізація фемінінного словотворення [4], натомість, за В. Золотовою, вживання чоловічої назви замість жіночої сприймалося як варварство. Водночас маємо таке явище в українській мові нової доби, зокрема в мові ЗМІ натрапляємо на фемінативи *прес-секретарка, критикеса, поетка, президентка, міністёрка, докторка фіолологічних наук, соціолінгвістка* тощо.

На морфолого-синтаксичному рівні виразним виявом маскуліноцентричності в польській мові є наявність чоловічо-особової форми, яка практично вилучає жінку з граматичної категорії істот, наприклад: *ambasador – ambadorowie*, у той час як *ambasadora – ambadorki*. Наслідком цього явища, властивого всім західнослов'янським мовам, на відміну від східнослов'янських, є специфічне узгодження займенника, прикметника, числівника, дієприкметника та дієслова (в межах категорії істот чоловічого роду): *Wczoraj Piotrkowską przeszedł pochód rozbawionych studentów, wcześniej wszyscy mieszkańcy Lumumbowa prezentowali scenki wystawiane przed akademikami. Oklaskiwali je rektorzy i prorektorzy pod przewodnictwem profesora Włodzimierza Nykla, rektora Uniwersytetu Łódzkiego* (Dziennik Łódzki, 04.12.2010). Початкові форми іменних слів, що узгоджуються з іменником за родовою ознакою, і в польській, і в українській мові є формами однини чоловічого роду: *czerwony, który, pierwszy, pracujący / веселий, кожний, п'ятий, прочитаний*. Питальний займенник *kto? / хто?*, означальний *кожен, неозначений будь-хто* та заперечний *ніхто* передбачають у контексті предикат, зорієнтований виключно на семантику чоловічого роду: *Kto jest autorem tego wypracowania? Kto przyszedł? / Кожен це розумів. Дивись, хто прийшов! “Ніхто не забутий, ніщо не забуде” – такий всенародний заклик-клятва, що зазвучав одразу після закінчення війни, ось уже більш як піввіку живе і втілюється в наукових дослідженнях, художніх творах, у пам'ятниках і меморіалах* (Замкова гора, 9.05.2007).

Домінування чоловічого виявляє і форма маскулінізму в множині та однині в генеричному значенні: *Ilu maty w Polsce profesorów? Ci, którzy kupili ten towar, kupili też... Narzędzia, z którymi ma do czynienia narrator, ów żądny wiedzy chirurg z nowego świata, to nóż rzeźnicki, piła, żelazo... / Розробки уроків математики кийвських учителів. Київська компанія-розробник ІТ-систем відкриває вакансію математика в аналітичний відділ*.

Порівнюючи дві неблизькоспоріднені мови (польську як західнослов'янську та українську як східнослов'янську) з погляду вербальної реалізації категорії маскуліноцентричності, натрапляємо на значну симетричність фактів домінування маскулінного в системах назв та граматичних конструкцій, що ідентифікують стать особи. Поряд зі спільними тенденціями (демаскулініть фемінативів, препозитивність чоловічої родо-особової назви щодо жіночої, маскулінізація, вживання назв осіб чоловічої статі на позначення осіб у генеричному (позастатевому значенні) спостерігаємо відмінності передусім у

способах вербального втілення цих тенденцій, зумовлені своєрідністю кожної з мов.

Здійснений аналіз окремого фрагмента засобів мовної об'єктивації чоловічого і жіночого в польській та українській мовах свідчить про те, що маскуліноцентричність властива як одній, так і іншій мові, оскільки має глибоке соціокультурне коріння і є природним наслідком їх постпатріархальності. Для відповіді на питання про міру маскуліноцентричності польської та української мов необхідно в майбутньому випрацювати чіткі критерії такого аналізу. Наше дослідження показало: якщо в польській мові на певному відтинку мовного матеріалу засвідчується вищий рівень маскуліноцентричності, то на іншому він може бути нижчим, порівняно з українською, та навпаки. Крім того, відповідь на питання, чи міра маскуліноцентризму в мовах дійсно може різнитися, має досліджуватися на максимально широкому мовному матеріалі із залученням оцінних назв, даних фразеології, пареміології і т. ін., що й визначає перспективи подальшого зіставного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bystroń J. S. Nazwiska polskie / Jan Stanisław Bystroń. – Lwów, 1927. – 225 s.
2. Herbert R. K. Explorations in linguistic sexism : a contrastive sketch // Papers and Studies in Contrastive linguistics / R. K. Herbert, B. Nykiel-Herbert. – 1986. – № 21. – P. 47–85.
3. Karwatowska M. Lingwistyka płci / M. Karwatowska, J. Szpyra-Kozłowska. – Lublin : Wyd. univ. M. Curie-Skłodowska, 2005. – 239 s.
4. Kłosińska K. Feminizm w języku polskim : Przechodzieńka nie przejdzie / K. Kłosińska // Polityka : Społeczeństwo, 25 sierpnia 2009.
5. Szymczak M. Słownik języka polskiego / M. Szymczak. – Т. 1–3. – Warszawa, 1994.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. І. Т. Бусел. – Ірпінь : ВТ “Перун”, 2001. – 1440 с.
7. Кирилина А. В. Исследование гендера в лингвистических научных дисциплинах / А. В. Кирилина // Гендерное образование в системе высшей школы : состояние и перспективы : Мат. междунар. научн. конф. (Иваново, 24–25 июня 2003 г.). – Иваново, 2003. – С. 132–136.
8. Кирилина А. В. Лингвистическая гендерология / А. В. Кирилина // Словарь гендерных терминов / Под. ред. А. А. Денисовой. – М., 2002. – С. 29–30.
9. Сімович В. Наша товариська мова / В. Сімович // Назустріч. – 1934. – Ч. 5. – С. 15.
10. Тараненко О. О. Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 3–25.
11. Федотова М. Е. Лексические инновации в сфере наименований женских профессий / М. Е. Федотова // Слово в динамике : сб. научн. тр. Тверского гос. университета. – Тверь, 1997. – С. 123–128.